

Atf / Citation

TAMİR, N. (2022). "Klasik Sonrası Devir Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Târîh-i Reşîdî Tercümesi - Defter-i Evvel'deki İsim+Yardımcı Fiil Kuruluşundaki Birleşik Fiiller", *Gazi Türkiyat*, 30: 137-154.

Geliş / Submitted 14.04.2022

Kabul / Accepted 10.06.2022

DOI 10.34189/gtd.30.009

KLASİK SONRASI DEVİR ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ TÂRİH-İ REŞİDÎ TERCÜMESİ - DEFTER-İ EVVEL'DEKİ İSİM+YARDIMCI FİİL KURULUŞUNDAKİ BİRLEŞİK FİİLLER*

Compound Verbs in The Structure of Noun+Auxiliary Verbs in Târîh-i Reşîdî Tercümesi - Defter-i Evvel Written in Post-Classical Period Chagatay Turkish

Nuray TAMİR**

Öz

Çağatay Türkçesinin 17. yüzyıl başından 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden ve Eckmann'ın tasnifinde "Klasik Sonrası Devir (1600-1921)" olarak yer alan son dönemi, aynı zamanda Türkistan ve İdil-Ural bölgelerindeki modern Türk lehçelerinden önceki son devirdir. Bu dönemde meydana getirilen eserlerde isim+yardımcı fiil kuruluşundaki birleşik fiillerde çeşitlilik söz konusudur. Dönem eserleri incelendiğinde; Türkçede tarihi dönemlerden beri görülen et-, eyle-, kıl-, bol-/ol- yardımcı fiillerinin dışında, bu fiillerin fonksiyonlarına sahip ve kendi anlamlarından farklı kullanılan körset-, tap-gibi yardımcı fiillerin mevcut olduğu görülmüştür. Bu fiillere eklenen isim unsurları ise daha çok Arapça ve Farsça kökenli kelimeler hatta tamlamalardır. Bahsi geçen kullanımlar, döneme ait eserlerden Târîh-i Reşîdî Tercümesi - Defter-i Evvel'deki örnekler arasından seçilmiştir. Çalışmada adı geçen eserdeki örnekler aynı yüzyıllardaki diğer eserlerle karşılaştırılarak Klasik Sonrası Devir Çağatay Türkçesindeki birleşik fiillerin çeşitliliği gösterilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen örnekler ve kullanımlar, Çağatay Türkçesi dönemindeki birleşik fiillerin zenginliğini ortaya koymaktadır ve bu örneklerin madde başı olarak gösterilmesi tavsiye edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Klasik Sonrası Devir Çağatay Türkçesi, birleşik fiiller, Târîh-i Reşîdî Tercümesi, yardımcı fiil

* Bu çalışma, 15-17 Ekim 2015 tarihleri arasında Çanakkale'de gerçekleştirilen VIII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda sunulan basılmamış bildirinin genişletilerek gözden geçirilmiş hâlidir.

** Dr. Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. nuray.tamir@hbu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8378-4706

Abstract

The last period of Chagatay Turkish from the beginning of the 17th century to the beginning of the 20th century and mentioned as "Post-Classical Period (1600-1921)" in Eckmann's classification, it is also the last period before modern Turkic dialects in Turkestan and Idil-Ural regions. In the works of this period, there is variety in the compound verbs in the formation of noun + auxiliary verb. When these works are examined; apart from the auxiliary verbs *et-*, *eyle-*, *kıl-*, *bol-*/*ol-*, which have been seen in Turkish since historical times, it has been observed that there are auxiliary verbs such as *körset-*, *tap-*, which have the functions of these verbs and are used differently from their own meanings. The noun elements added to these verbs are mostly Arabic and Persian origin words and even phrases. These findings were selected from the examples in *Târîh-i Reşîdî Translation - Defter-i Evvel*, one of the works belonging to the period. The examples in the work mentioned in the study will be compared with other works in the same centuries to reveal the variety of compound verbs in the Post-Classical Period of Chagatay Turkish. The stated examples and usages are indicative of the richness of the compound verbs in the Chagatay Turkish period. It can be recommended to show these examples as lexical entry words in the dictionary studies where the vocabulary of this period is included.

Keywords: Chagatay Turkish, Post-Classical Period of Chagatay Turkish, compound verbs, Translation of *Târîh-i Reşîdî*, auxiliary verb

GİRİŞ

Türkçenin tarihî dönemlerinde çeşitlilik gösteren birleşik fiiller, Çağatay Türkçesinde dönemin ses ve şekil özelliklerine göre kullanılmaya devam etmiştir. Çağatay Türkçesi ile ilgili gramerlerde ve müstakil çalışmalarda birleşik fiil yapıları, dönemin eserlerinden örneklendirilerek incelenmiştir. Makalede isim unsuruna eklenen yardımcı fiille kurulan birleşik yapılar üzerinde durulmuştur. János Eckmann'ın "Çağatayca El Kitabı" adlı eserinde, "Kelime Yapımı" başlığı altında "Fiillerin Yapımı" bahsinde bu türden isimle kurulan birleşik fiillerle ilgili değerlendirmeler vardır. Eckmann, hareketler ifade edilirken çoğunlukla iki unsurun yan yana geldiğini, bunlardan birisinin genellikle Arapça, Farsça daha az olarak Türkçe bir isim (ya da isim olarak kullanılabilen başka bir kelime); diğerinin de daima Türkçe bir yardımcı fiil olduğunu belirtir. Türkçe yardımcı fiilin daha çok "kıl-" "kılmak; yapmak", bazen ve daha çok şiirde *ét-* veya *eyle-*, vs. (Farsça kerden "yapmak") olduğunu gösterir ve bu türden birleşik fiiller için 'afv *kıl-*, *çâre kıl-*, *tebessüm kıl-*, *çâk ét-*, *izhar ét-*, *pervâz eyle-*, *kıl u kâl eyle-* vd. örnekleri verir (Eckmann 2003: 58-59).

Eckmann'a göre bazı fiiller "Farsçanın taklit edilmesiyle" birleşik fiillerde yardımcı fiil olarak da kullanılmaktadır:

çêk- veya *tart-* "çekmek" (Fars. *keşîden*), *tap-* "bulmak" (Fars. *yâften*), *ur-* "vurmak" (Fars. *zeden*), *yé-* "yemek" (Fars. *hörden*), *yut-* "yutmak" (Fars. *fürû- hörden*) Meselâ: *Nâle çêk-*, *âh tart-*, *cefâ tart-*, *cânlar tart-*. (...) *ârâm tap-* "huzur bulmak, dinlenmek" (Fars. *ârâm yâften*), *nizâm tap-* "düzen bulmak, kavuşmak" (*nizam yâften*), *şihhat tap-* "sıhhat bulmak, sağlığına kavuşmak" (Fars. *şihhat yâften*), *şikest tap-* "başarısızlığa uğramak, yenilmek" (Fars. *şikest yâften*), *tekrar tap-* "tekrarlanmak" (Fars. *tekrar yâften*). *âh ur-*, *berhem ur-*, *baş ur-*, *dem ur-*, *élig ur-*, *gâm ur-*, *gûy ur-*, *lâf ur-*, *mevc ur-*, *ot ur-*, *qadem ur-*, *salâ ur-*, *şebhün ur-*. (...) *ğam yé-*, *hased yé-*, *kötek yé-*, *te'essüf ye-*, *zağm yé-*. (...) *ğussa yut-*. " (Eckmann 2003: 59-60).

András J. E. Bodrogligeti "A Grammar of Chagatay" adlı gramerinde; "The Substantive Verb" (*Ek Fiil*) başlığı altında *isim+bol-*, *isim+ol-*, birleşik fiillerini gösterir.¹ Ek fiillerin öznenin varlığını niteleme olmadan ya da birdenbire, beklenmedik durum, geçerli olan durum veya şartlar gibi bazı eklenmiş görünüşlerle ifade ettiğini söyler. *Bol-* fiilinin nadir bir durum olsa da *-isar/-iser* ekindeki gereklilikte bile kullanıldığına dikkat çeker. Fiil çekimindeki birçok rolde yardımcı fiil olarak kullanılmasına Şeybânî Han Dîvânı'ndan örnek verir:

Saçının savdâsîdîn boldum za'if, başıma tüştü 'acab nâzuk hîyâl. (ShD94r: 10-11) 'From the fascination with her hair I was powerless. An unusually fine apparition occupied my mind.' ('Saçının cazibesinden gücüm çekilmişti. Alışık olmadığım güzel bir görüntü aklımı ele geçirmişti') (Bodrogligeti 2001: 170).

Ol- yardımcı fiili için; *bol-* fiilinin Oğuz varyantı olduğunu, belirli geçmiş zaman formlarında, emir [**olğül**] ve zarf fiiler [**olunça, olup**] durumları dışında tam çekimde görülmediğini söyler. Bu yardımcı fiil için de yine Şeybânî Han Dîvânı'ndan şu örnekleri gösterir:

Zulf va yüzüngdin oldî har şubh va şâm uyanmaq, bilmân nâdin bolup tur riştasîz otqa yanmaq. (ShD75r: 12) 'It was because of your tresses and your face that one was awake every morning and every evening. I do not know why it happened: burning in fire without [being tied with] a rope.' ('Zülüflerin ve yüzünden her sabah ve akşam uyanır olmak. Niye böyle oldu bilmem, ip (-e bağlı olmaksızın) olmadan ateşte yanmak.')

Nafs hamrahlığıdîn sen kezâr sân mast olup, mast oldung uşbu dünyâ mayîdîn emdi ayîl. (ShD95v:2-3) 'Accompanied by the carnal soul you roam the land intoxicated. You have become intoxicated from the wine of this world: now sober up.' ('Nefsın yoldaşlığıyla sarhoş gibi dolaşıyorsun. Bu dünyanın şarabından ötürü sarhoş oldun; artık ayıl.')

"Verb Formation by Derivative Auxiliaries" (*Türemiş yardımcı fiille oluşturulan fiil yapıları*) başlığı altında ise; deyimleşmiş birleşik fiilleri "phrasal or syntagmatic verbs" (*deyimsel veya sözdizimsel fiil*) olarak tanımlayarak Çağatay Türkçesinde bu tür fiillerin sayısız olduğunu belirtir ve cevap+ber-, ayaq+bas- vb. örnekleri gösterir. Sonra bu tür yapıları oluşturan *ber-* (cilva ber-, dast ber- vd.), *bol-* (dâhil bol-, mâ'il bol-, ma'lûm bol- vd.), *çek-* (yol çek-, zahmet çek- vd.), *et-* (rahm et-, şûr u ğavġâ et-, zîkr et- vd.), *kel-* (artuq kel-, muhâlîf kel-, râst kel- vd.), *kâtür-* (îmân kâtür-, i'tirâf ketür- vd.), *kör-* (âciz kör-, emġâk kör- vd.), *körgüz-* (înâyat körgüz-, tamannâ körgüz- vd.), *kötür-* (el kötâr-, minnat yükin kötâr- vd.), *qîl-* (ârâm qîl-, ârzü qîl-, fidâ qîl- vd.), *qol-* "istemek, rica" (amân qol-, uğandîn öngin qol- vd.), *qoy-* (baş qoy-, yüz qoy- vd.), *sal-* (köz sal-, qulaq sal- vd.), *tap-* (ârâm tap-, bala tap- vd.), *tart-* (âh tart-, elig tart- vd.), *tut-* (balîq tut-, oruç tut- vd.), *ur-* (aġaç ur-, yüz ur- vd.), *ye-* (ġam ye-, hâram ot ye- vd.), *yut-*

¹ Bodrogligeti 2001: 170'den tercüme eden Nuray Tamir. Örnekler eserdeki yazı çevrimi değiştirilmeden verilmiştir.

(hünāba yut-, qan yut- vd.) fiillerini başlıklar hâlinde anlamları, yapısında yer aldıkları birleşik fiiller ve örnekleri ile inceler. Bazı örneklerin Farsçadaki benzer kullanımlarını da verir. *Tap-* “bulmak” fiili için, ana kelimenin temsil ettiği nesnenin ele geçirildiğini, bulunduğunu, hak edildiğini ya da kazanıldığını ifade ettiğini söyleyerek işlevini belirtir. Bu fiille kurulan birleşik yapılar için yukarıdakilere ek olarak *cavāb tap-*, *davlat tap-*, *furşat tap-*, *infî‘âl tap-*, *‘izzat tap-*, *nacât tap-*, *tabdîl tap-*, *tarbiyat tap-*, *yol tap-*, *zafar tap-*, *zavāl tap-* örneklerini gösterir (Bodroglıgeci 2001: 292-306).

A. Deniz Abik, Nevâî’nin eserlerindeki isim ve yardımcı fiille kurulmuş birleşik fiillerden belirlediği ve Farsçadakilerle benzerliğini gösterdiği *âgâz kıl-*, *bünyâd kıl-*, *zâhîr kıl-* ve *ızhâr kıl-* birleşik fiillerinin hem esas fiil hem de yardımcı fiil olarak kullanılışlarını inceler. Yardımcı fiil kullanımlarında (nasîhat *âgâz kıl-*, *ilhâh bünyâd kıl-*, *mevâ’iz* ve *nasâvih ızhâr kıl-*, *niza’ zâhîr kıl-* vd.) bu birleşik fiiller, önelere genellikle alıntı bir hareket ismi almışlardır ve bu isime yardımcı fiil olarak eklenmişlerdir (Abik 2001: 186-192).

Mustafa Argunşah, “Çağatay Türkçesi” adlı eserinde Birleşik Fiiller bölümünün “İsim+yardımcı fiillerden oluşan birleşik fiiller” adlı ikinci kısmında bu türden yapıları örnekleriyle gösterir. Eserde isimlere eklenen yardımcı fiiller şunlardır: *bêr-*, *bol-*, *êt-*, *ëyle-*, *kıl-*, *ol-*, *yê-*. (2018: 211).

Yukarıdaki örneklere ek olarak bu çalışmada, Çağatay Türkçesinin son dönemi olan ve Eckmann’ın tasnifine göre 17-20. yüzyıllar arasını gösteren ve “Klasik Sonrası Devir (*Post-Classical Period*)” (Eckmann 1966: 10) olarak adlandırılan devirdeki isim+yardımcı fiil kuruluşundaki yapılar üzerinde durulmuştur. Örnekler Târîh-i Reşîdî Tercümesi’nin Defter-i Evvel² bölümünden seçilmiş ve döneme ait diğer eserlerde tespit edilenlerle karşılaştırılmıştır.

İncelenen metin; orijinali Farsça olan ve Bâbur Şah’ın teyzesinin oğlu Mirza Muhammed Haydar Duğlat tarafından kaleme alınan Târîh-i Reşîdî’nin, Çağatay Türkçesi’ne mütercimi bilinen ilk tercümesidir. Bu eserin mütercimi Muhammed Sâdık Kâşgarî’dir. Yazmada yer alan bir notta eserin satın alınma tarihi 1856 olarak gösterilmektedir. Bu nottan yola çıkarak eserin bu tarihten önce tercüme edildiği tahmin edilmektedir. Eserde Timur devrinden sonra yer alan hanlar ve Abdürreşid Han dönemi de dâhil olmak üzere, Çağatay Hanlıkları devrinin olayları anlatılmaktadır. Daha çok savaş tasvirlerinin bulunduğu bu olayların anlatımında yer alan fiiller ve birleşik fiiller ifadeyi zenginleştirmektedir. Eser, Defter-i Evvel ve Defter-i Sâni bölümlerinden oluşmaktadır. İsim+yardımcı fiil kuruluşundaki birleşik fiiller açısından incelenen kısım, 1a-92b numaralı varaklar arasında olan Defter-i Evvel Bölümü’dür.

² Metin içerisinde *TRterc* kısaltması kullanılmıştır. Örneklerin yazı çevrimi ve aktarması için (Tamir 2019) kaynağından faydalanılmıştır.

TÂRİH-İ REŞİDÎ TERCÜMESİ-DEFTER-İ EVVEL'DEKİ İSİM + YARDIMCI FİİL KURULUŞUNDAKİ BİRLEŞİK FİİLLER

Türkçenin tarihî dönemlerinde görülen ana yardımcı fiiller olan *et-*, *kıl-*, *eyle-*, *bol-* yardımcı fiilleri, Çağatay Türkçesi döneminde de kullanılmaktadır. Metinde bu yardımcı fiillerin yer aldığı pek çok birleşik fiil vardır. Ayrıca yine aynı kuruluşta olan fakat deyimleşen birleşik fiiller de bulunmaktadır.

Metinde Zafername'den yapılan tercümelerin yer aldığı kısımlarda *eyle-* yardımcı fiili ağırlıklı olarak kullanılırken; diğerlerinde ise *kıl-* yardımcı fiili göze çarpmaktadır. Bunların dışında *bol-* yardımcı fiili yanında *-az* sayıda da olsa *ol-* yardımcı fiili görülmektedir. *Et-* yardımcı fiilinin örnekleri diğerlerine göre daha az sayıdadır.

Tarihî metinlerde tanıklanan *et-*, *eyle-*, *bol-/ol-*, *kıl-* yardımcı fiillerinin dışında *körset-*, *tap-/taf-* fiillerinin yardımcı fiil olarak görüldüğü yapılar da metinde tespit edilmiştir. Bu fiiller, yardımcı fiil kuruluşunda Türkiye Türkçesindeki anlamının görüldüğü yapılarda ve *et-*, *eyle-*, *ol-* anlamında kullanılmış; bunun dışında anlamca kaynaşarak deyimleşmiş birleşik fiiller de meydana getirmişlerdir. Tespit edilen örnekler, bağlamda kazandıkları anlamlar ve fonksiyonlardan yola çıkılarak semantik açıdan değerlendirilmiştir.

1. Ana Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiil Örnekleri

Metinde tespit edilen örneklerde, isim unsuru genellikle Arapça, Farsça alıntı kelimelerden oluşmaktadır ve bu durum sıklıkla görülmektedir. Ayrıca yardımcı fiillerin aynı isimlerle (*ruḥṣat*, *vefât*, *karâr vb.*) birleşerek oluşturduğu yapılar da bulunmaktadır.

1.1. isim+kıl-:

(...) serîr-i salṭanatnıḡ pāsbānınıḡ gerdîşiniḡ ṭalāyedārılıḡıḡa **muḡarrer kılıpdurlar** "kararlaştırmışlardır" *TRterc 2a/3-4*.

Ḥān surdı ki sin ne kişisin ki her seḡer tatlıḡ uyḡu vaḡt-i ferāḡatde **feryād kılıp bî-huzûr kılasin?** "feryat edip huzursuz ediyorsun?" *TRterc 13b/7-8*.

(...) sizdin ḡorḡup **āşikārā kıлмаḡan irdim** "aşikâr etmemiştim" *TRterc 14a/7-8*.

Eḡer men anı çalalmasam İslāmḡa sizlerni **teklif kıлмаḡumdur** "teklif etmeyeceğim, çağırmayacağım" *TRterc 14a/14-15*.

Vaḡtî ki ḡuvvet tamām tafıp irdi yene be-ṭaraf-ı Sayram ve Türkistān ve Taşkend bî-kibāre çafıp bisyār yerlerni **virān kılıp** yandı (...) "viran edip (...) " *TRterc 43a/8-10*.

Mîrzā Ebābekr Muḡammed Ḥaydar Mîrzādın **ruḡṣat kılıp** Ḥoten istiḡlāşḡa ṭalep kıldı (...) "izin alıp (...) " *TRterc 56a/5-6*.

(...) Çaḡatay Ḥān memleketni **taḡsîm kıldı** "bölüştürdü" *TRterc 10b/12*.

Bu zamānda Emīr Seyyid ‘Alī Kāşşarda **vefāt kıldı** “vefat etti” *TRterc 47b/2*. Mīr Seyyid ‘Alī vefātının keyin İsen Buğa Hān yavuķ **vefāt kıldı** “vefat etti” *TRterc 47b/18*.

1.2. isim+bol-:

Endicānını ve Mūsūlmānlarını taht (ü) bāht kılurğa **meşğül boldı** “uğraştı” *TRterc 42b/17-18*.

Āhır uruşğa **peyveste boldılar** “ulaştılar” *TRterc 54a/3-4*.

Çağatay Hānının yurtlarında İslām şāyī^c ve **meşhūr boldı** “dağıldı ve meşhur oldu” *TRterc 14b/9-10*.

Muhammed Hāydar Mīrzānıñ kuvvet-i salţanatı **şikeste boldı** “kırdı, azaldı” *TRterc 57b/14-15*.

Üçünçü ol ki Moğul hānlarıdın Tuğluķ Temür Hān devlet-i İslāmğa **müşerref bolupdur** “şereflenmiştir” *TRterc 7a/8-9*.

(...) hānının ĩrāk barmağlıkının sebebi **mezķūr bolğandur** “zikredilmiştir” *TRterc 44b/14*. Her kıysının şerhi öz mağallide **mezķūr bolğusıdur** “zikredilmiş olacaktır” *TRterc 51b/14-15*.

Atası Emīr Tarağay ol yıl rahmet-i Hāķğa **peyvest bolup vefāt bolğan irdi** “kavuşup vefat etmiş idi” *TRterc 16a/5-6*. Vakti ki atası Veys Hān **vefāt boldı**, Yūnus Hān hānlıkğa olturdu “vefat edince (...)” *TRterc 45b/12-13*. Hāşıl ol ki Dōst Muhammed Hān **zātü’l-cenb bolup** altınçı künide **vefāt boldı** “zatülcenp (akciğer hastalığı) olup, vefat etti” *TRterc 49a/14-15*.

Şemerķand pādīşāhlığı Sultān Aħmed Mīrzā ibn Sultān Sa‘id Mīrzāğa **ķarār bolup irdi** “hükümünde olmuş idi” *TRterc 51b/9-11*.

(...) tükel Arlat öz leşkeri birle sunıñ ol tarafıdın leşker-i hümāyūngā **müteveccih bolğan irdi** “yönelmiş idi” *TRterc 33b/6-7*.

1.3. isim+eyle-:

(...) kem māyelerniñ kıllarığa ümīd-i necāt kilidini **‘atā eylepdur** (...) “ihsan etmiştir” *TRterc 1b/8-9*.

ķaysı bir şunın **beyān eyley** ki (...) “beyan eder” *TRterc 2a/11*.

(...) Ķayşerniñ ķaşrını **berhem (ü) vīrān eylepdur** (...) “perişan ve viran eylemiştir” *TRterc 2b/8-9*.

(...) yer yüzini küfr ü şirkniñ gerd ü ğubārıdın **pāk eylepdur** “temizlemiştir” *TRterc 3a/2*.

(...) iftitâh-ı bâb-ı sühannı hamd ü na'et ü elķâb pîrâyesi birle **müvaşşah ve müzeyyen eylep** anıñ ʿuhdesidin çıķalğay-men "kuşandırıp süsleyerek (...)" *TRterc 6b/9-10*.

Ğonçe-i gülni **küşâd eyler** biliñ bād-ı seher "açar" *TRterc 9b/1*.

Hem-râhlarıdın bir neçelerige bu esrârni **ifşâ eylep** Taş Temür birle barıp mağar yarıķığa keldiler "ifşa edip (...)" *TRterc 11a/6-7*.

(...) ol yerdin hem **köç eylep** Deryâ-yı Seyhündın ötüp tüştiler "göç edip" *TRterc 25b/5-6*.

Metinde "asker" anlamına gelen *leşker* ve *sipâh* kelimeleri ile sıkça görülen birleşik fiil *cem* eylemektir:

Emîr Hüseyn hem tâ kenâr-ı deryâ-yı Vaḥş **leşker cem** eylep keldi (...) "asker toplayıp" (...) *TRterc 18a/16-17*. Hâzret-i Şâhib-ķırân **leşker-i zafer-âyinni cem** eylep be-meded-i ilâhî müteveccih-i taraf-ı Cette yüzlendiler (...) "zafer âdetli ordusunu toplayıp" *TRterc 30a/8-9*. Emîr Hüseyn **sipâh-ı girân cem** eylep arķadın revâne boldı "ağır sipahiyi toplayıp" *TRterc 25b/6-7*.

1.4. isim+et- / it-:

Şerḫ-i evşâfın **beyân etsem** bolur yüz dâstân (...) "beyan etsem" *TRterc 5b/5-6*.

Sin eger cennet **ihtiyâr etseñg** özgeler düzaḫ ihtiyâr kıılır "seçersen" *TRterc 7b/12-13*.

Büyüñgni nesim **etmegen fâş** henüz "ifşa etmemiş" *TRterc 17a/12*.

Gümân etedur-min ki ferzendimdın cüdâ kıaldım (...) "şüpheleniyorum" *TRterc 35b/16-17*.

Heyme-i hîzum **şikâf itmes**, meger darb-ı betr "yarılabılır" *TRterc 9b/1-2*.

1.5. isim+ol-:

Metinde diğerklerine göre daha az görölür:

Ğaysı bir şun'ın beyân eyley ki Ğaysı kıudretin **ķâyil olğum** ʿaczğa nâ-ćâr kıłğum ihtisâr (...) "söyleyecek olsam" *TRterc 2a/11-12*.

(...) bu diyâr-ı Kâşğar-ı cinân **ma'mür u âbâdân olğan irdi** ki (...) "mamur ve bayındır hâle gelmişti" *TRterc 5a/16*.

Zihî devlet imes mu kim yaman közdin **yıraķ olğay** (...) "uzak olmak" *TRterc 21a/6*.

Belî kim **ittifâķ olsa** cihân almağlık âsândur "ittifak olursa" *TRterc 21b/9*.

Közge her şey'i kim **pesend oldı**, zaḫm-ı ćeşmi añğa **gezend oldı** "hoş geldi, zarar verdi" *TRterc 23b/7-8*.

Bende olsun serv-āzād ol add-i reftāra “Köle olsun” *TRterc 83b/9*.

2. Anlamca Kaynaşmış (Deyimleşmiş) Birleşik Fiil Örnekleri

Metinde yer alan bu tür birleşik fiiller şöyle gösterilebilir:

(...) anıᅇ azamet ü büzürgvarlıı birle ᅇacib-i amüd-dār **nām beripdurlar** (...) “nam vermişlerdir” *TRterc 2a/2*.

Ammā vakti ki İsen Bua ᅇān Aqsuda **arār aldı**, evvel MİR Muᅇammed Şāᅇ kildi “karar verdii” *TRterc 43a/6-7*.

(...) ᅇān hemiše Moulistān ire **evāt keürür irdi** “vakit geiriyordu” *TRterc 49b/13*.

(...) İraka **yüz keltürelmes irdi** “yönelemiyordu” *TRterc 44b/12*.

Birleşik fiilin isim unsuru olarak metinde sıka görülen kelimelerden birisi de meri dir ve “yürürlükte tutmak, yürütmek” anlamlarında kullanılmıştır. Bu örneklerden bazıları şunlardır:

(...) bu ahd (ü) peymānnı **meri tutaylar** dip bu maülelerin arār berdiler (...) *TRterc 45b/4*. ᅇān hem mihr ᅇāliyetini anıᅇ ᅇālia **meri tutar irdi** *TRterc 53a/7-8*. Vesile-i raᅇmni be-āyet **meri tutar irdi** *TRterc 72b/13-14*. Şefkatni ittifa birle **meri tutar irdiler** *TRterc 78a/1-2*. Tamām ᅇāl anıᅇ rızālıını **meri tutar irdi** *TRterc 90b/13-14*.

Aşıdaki örneklerde art arda cümlelerdeki yardımcı fiillerin, aynı isim unsuru ile birleşik fiil yapısında bulunduu görülür:

(...) anıᅇ ad-i nikāᅇi üün ulemādın **ruᅇşat tiledi**. Hi kim **ruᅇşat bermedi** “izin istedi, izin vermedi” *TRterc 48b/19-49a/1*.

Tart- fiilinin yer aldığı örneklerin, eklendii isimlere göre çeşitli anlamlarda kullanıldığı görülmüştür. Bu birleşik fiil yapısında en sık görülen isim *leşker* “asker” dir. *Leşker tart-* “asker çekmek (sefer etmek), asker toplamak, ordu düzenlemek, ordu hazırlamak, ordu yürütmek” gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Tulu Temür ᅇān Māverā’ü’n-nehrge **leşker tartannı** beyāni “asker çekmesinin (sefer etmesinin)” *TRterc 14b/19-15a/1*. Māverā’ü’n-nehrge **leşker tartanı** “ordu yürütmesi” *TRterc 17b/3*. (...) nesim-i bahār lāle ve güller goncasını küşād eylep sebz ü ᅇaᅇlar sipāᅇları bā u büstān meydānia **leşker tarttı** “asker çekti” *TRterc 25a/15-17*. EmİR Temür **leşker tartıp** öz vilāyetidin taşarı ımay (...) “asker çekip” *TRterc 28b/18-19*. Bu vātlarda bir mertebe **leşker tartıp** Yarkend ve Kāşara keldi “ordu hazırlayıp” *TRterc 48b/5*. ᅇān iki mertebe **leşker tartıp** Bedaᅇşān bardı “asker toplayıp” *TRterc 81a/11-12*. Bu ᅇaber Sulᅇān Aᅇmed MİRzāa yetti, Endicān başıa **leşker tarttı** (...) “asker gönderdi” *TRterc 69b/18*.

Tart- fiilinin diğer örnekleri şunlardır:

Şeyh Cemâl, hânı andağ âsân tuttu ve **bendge tarttı** "hapse attı" *TRterc 52a/10-11.*

(...) iki cânibdin **şafklar tartıp** ceng peyveste boldı "saflar çekip, saflar oluşturup" *TRterc 34a/12-13.*

Bu haberdin ol hâzretke gâzâb otı **şerâre tarttı** "kıvılcım saçtı" *TRterc 34b/12-13.*

Bu örneklerin dışında *kör-* fiilinin yer aldığı birleşik fiiller de metinde görülmektedir:

(...) olar neçük ki **maşlahat körseler** haber yetkey, anı kılğay-sizler "uygun görürlerse" *TRterc 16b/14-15.* (...) bu "azm-i cengni **maşlahat körmey** henüz leşker iki tarafdin kavuşmasda "inân-ı teveccühni Hürâsân tarafige yüzlendürdi "uygun görmeyip" *TRterc 15a/18-19-15b/1.* Şâhib-kırân bu diyârda ikâmet kılurnı **maşlahat körmedi** "uygun görmedi" *TRterc 19a/10.*

Pes ança ki tevârihde şerh tapmapdur anı zıkr kılmağ **lâyık köründi** (...) " -mAyA değer görülmüştür" (...) *TRterc 7a/4.* (...) ol vechdin Târîh-i Reşîdî ismi **lâyık köründi** "lâyık görüldü" *TRterc 7a/13.*

Kâfir öz kuvvet-i bâzûsığa mağrûr bolup kibr ü gurûr birle Mevlânânı nazarıda bisyâr **hâkîr kördi** "hakir gördü" *TRterc 14b/2-4.*

(...) bu meşveretni **hüb ve müstahsen kördi** "iyi ve güzel gördü" *TRterc 16b/5-6.*

(...) hiç **mihnet ü meşakkat körmey** fetih ü zafer yüz keltürdi "mihnet ve meşakkat görmeden" *TRterc 20a/14-15.*

(...) hiç vechide **revâ körmeydur-men** ki gerd-i ihânet sizniñ de rûzgârıñızğa olturğay-siz (...) "reva görmem" *TRterc 29b/14-15.*

Hânı Ahsige **ağır körer irdiler** (...) "ağır (fazla) görüyorlardı" *TRterc 54a/1.*

3. Körset- ve Tap- Fiilleriyle Kurulan Birleşik Fiil Örnekleri

3.1. isim+körset-:

Bu yapıdaki birleşik fiillerde isim unsuru çoğunlukla Arapça, Farsça alıntı kelimelerden oluşmaktadır. *Körset-* yardımcı fiili, bulunduğu birleşik fiil yapısında kazandığı anlam ve kullanılışa göre aşağıda örneklendirilmiştir:

a. Türkiye Türkçesi ile aynı doğrultuda olanlar, kendi anlamını koruyanlar:

(...) muhâldur ki yine birevge **yol körsetkey** "yol göstermesi" *TRterc 9a/16.*

Şâhib-kırânğa hamiyet (ü) şecâ'atniñ otı **şu'le körsetti** "şule gösterdi (alevlendi)" *TRterc 26b/8.*

(...) ol tarafından Emîr Şemse'd-dîn gürûh-ı enbühî birle çâpük-endâzlık eylep kemâl-i küşîş **merdânelik körsettiler** "yiğitlik gösterdiler" *TRterc 26b/7-8.*

Emn ü emânınîng büstânığa tarâvet-i tâze ve reng (ü) bü-yı bî-endâze **yüz körsetti** "yüz gösterdi" *TRterc 20b/8-9.* Tâ ki, esrâr-ı ğaybîniñ ʿarûsı anda perde küşâde eylep **çehre körsetkey** (...) "yüz(ünü) göstereyin" *TRterc 21b/19-22a/1.* Anğa ferahî-i tamâmî **rûy körsetti** "(sevinç) yüzü (güler yüz) gösterdi" *TRterc 58a/8.*

"Saʿy" ile birlikte "çaba göstermek, gayret göstermek" anlamındaki örnekler:

(...) anıñ ʿazl ve harâbıda cidd-i tamâm küşîş kılıp **saʿy körsetingler** dip olar befermân (ü) emr teveccüh kılıp taʿcîl birle revân boldılar "çaba gösterin" *TRterc 37b/9-11.* Hânğa ʿarîza dâşt kıldılar ki muhâlefet sebebi hânğa ol kim bizlerni şehri ü vilâyetke **saʿy körsetür** (...) "çaba gösterir(siniz)" *TRterc 52b/12-13.* ʿAmmim **saʿy körsetür** irdi anıñ tervîc-i kârığa (...) "gayret gösteriyordu" *TRterc 86a/6-7.*

Bu anlamdaki birleşik fiilde, yardımcı fiilin, tamlamalar ve bağlama grupları ile de kullanıldığı görülebilir:

Emîr Kâmere'd-dîn Moğulistânda hânlık kârını cârî kılgırğa **saʿy-ı belîğ körsetür irdi** "çok gayret gösteriyordu" *TRterc 28b/5-6.*

Kâmere'd-dîn talebide **saʿy (ü) küşîş-i belîğ körsetip** her yerde tapsalar anı nîst (ü) nâ-büd kılgaylar (...) "çok çaba ve gayret gösterip" *TRterc 33b/2-3.*

Andağ ki mezkûr boldı Emîr Kâmere'd-dîn kâr-ı şaltanatke **cidd ü cehd körsetür irdi** "çaba ve gayret gösteriyordu" *TRterc 28b/13-14.*

(...) anıñ haqqıda **saʿy ü fayşal körsetür irdi** "gayret gösterirdi" *TRterc 28b/15-16.*

"Anlatmak, tanıtmak" anlamındaki örnekler:

Ümerâ anı sizge **yaman körsete turur** "kötü gösteriyor (tanıtıyor)" *TRterc 57b/3.* (...) anı ümerâlar sizge **yaman körsetürler** (...) "kötü gösteriyorlar (anlatıyorlar)" *TRterc 57b/7.*

b. Kendi anlamından uzaklaşarak *et-*, *ol-* anlamı ile görülenler:

Eklendiği isime *et-* anlamını kattığı örnekler:

(...) çengâl içre anı her çend **tecessüs ve teftiş körsettiler** (...) "aradılar ve teftiş ettiler" *TRterc 38b/2-3.*

Âhîrî'l-emr Muhammed Haydar Mirzâ piyâde (vü) süvârdın qarıp otuz miñ kişi **tertîb körsetti** "tertîb etti" *TRterc 58b/3-5.*

Faķîrğa **iltifât körsettiler** (...) "iltifat ettiler" *TRterc 65b/18.*

(...) kalʿanı **teslîm körsettiler** "teslim ettiler" *TRterc 80a/9-10.*

(...) ekşer Tibetniñ vilâyetlerini **feth körsetip irdim** ki hân müteâkıb yettiler "fethetmiştim" *TRterc 81b/10*.

Mîrzâ ʿAlî Tağay **firâr körsetti** "firar etti" *TRterc 89a/9*.

"İştigal" kelimesiyle birlikte "meşgul olmak, uğraşmak" anlamındaki örnekler:

Ol cemâ'atdin çıkarıp baht-cüy ʿÂdil Şâh **ıştigâl körsettiler** ve anı Aqmuya mevzi'ide qollarığa keltürdiler "meşgul oldular" *TRterc 37b/1-2*. Mîrzâ Ebâbekr fârîğ-i bâl Hötenniñ mühimmiğa **ıştigâl körsetti**. "meşgul oldu" *TRterc 56a/9*. (...) emvâl alğanı meşgûl ve taḥkîkğa meşgûl boldı ve kişi öyde bu mühimğa **ıştigâl körsetür irdi** "uğraşıyorlardı" *TRterc 51a/6-7*.

c. Anlamca kaynaşmış (deyimleşmiş) birleşik fiillerde görülenler:

(...) havâşî ve nöker birle ümerâ Şemerķand **istikbâl körset(t)iler** "yöneldiler" *TRterc 32a/18-19*. Ol üç miñ kişi birle **muḫâbele-i istikbâl körsetti** "karşıladi" *TRterc 58b/5-6*.

Nâ-çâr ol taraf ʿazm başladı ve her taraf leşker cem' qılurğa **yarlıg-ı hümâyün körsetti** "hükümdar fermanı çıkardı" *TRterc 29a/10-11*.

(...) ümerây leşker birle eṭrâf (u) cevâ nibdin **teveccüh körsetti** "yönelip geldiler" *TRterc 33a/5-6*.

(...) Hâzret-i Şâhib-qrân-ı kâmkâr ol kâr ü bârda nefsi mübârek birlen **mübâderet körsetip** ve küşîş kılıp (...) "süratle işe girişip" *TRterc 35a/16-17*.

Her vilâyet ki Duğlatğa ta'alluḫ bar, anı ferzendleriğa ve birâderleriğa **kısmet körsetti** "paylaştırdı" *TRterc 55b/8-9*.

Andağ ki Kâşğar ve Yârkendni kiçik oğlı Seyyid Aḫmed Mîrzâğa **tefvîz körsetti** "ihale etti, uhdesine verdi" *TRterc 55b/10*.

(...) Şemerķand taḥtda **cülüs körsetti** "tahtına oturdu" *TRterc 79a/17-18*.

Bu örneklerin dışında *körset-* fiili ile aynı anlama gelen *körgüz-* fiili de birleşik fiil kuruluşunda görülmüştür:

(...) dîn-i İslâmniñ taḫviyetide **sayılar körgüzdiler** "çaba gösterdiler" *TRterc 14b/12-13*.

(...) memleket-i pederni **zabt kıyâm körgüzgey** "zapt etmeye başlasın" *TRterc 21a/12*.

(...) birâderi Muḫammed Ḥaydar Mîrzâ ḥaḫḫıda **mîhr (ü) şefkat körgüzmek** için Kâşğar ve Yañgı Ḥişârni Ḥânım ve Muḫammed Ḥaydar Mîrzâğa koyup Yarkendni öziğe pây-tâht kıldı "sevgi ve şefkat göstermek" *TRterc 47b/11-13*.

A. Deniz Abik'e göre "meydana gelmek, ortaya çıkmak" anlamlarındaki *yüz körgüz-* deyimini, Farsça *rüy nümüden* ile benzerlik göstermektedir. (Abik 2004: 220)

3.2. isim+tap-:

Bu yapıdaki birleşik fiillerde *tap-* fiili, *taf-* şekli ile p>f ses değişiminin görüldüğü örneklerde de tespit edilmiştir. Bu fiillerin birleştikleri isim unsurları daha çok Arapça, Farsça alıntı kelimelerden oluşmaktadır. Olayların anlatımını ifade etmek için "şerh etmek, açıklamak" anlamında *şerf tap-/taf-* birleşik fiili ile "zikir et-/edil-" anlamında *zikir tap-/taf-* birleşik fiilleri sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca *tap-/taf-* yardımcı fiilli yapılarının *pat/fat fırsat* zarfiyla sıkça kullanımı da dikkat çekmektedir.

Tap-/taf- yardımcı fiili, yer aldığı birleşik fiil yapılarında kazandığı anlam ve kullanılışlarına göre aşağıda örneklendirilmiştir:

a. Türkiye Türkçesi ile aynı doğrultuda olanlar ve kendi anlamını koruyanlar:

(...) vakti ki hâdişe keçesi kemâl-i tîre ve qarâñġu bolsa ol re'y (ü) maşlahatnıñ nüriniñ pertevi birle **yol tapıp** menzil-i maşşüdġa yetkeli bolur "yol bulup" *TRterc 15b/8-10*. Rüzġarnıñ havâdişi sehvnıñ leked-kübdın kesr ü şikestige ġurd u kelännıñ ġaliġa **yol tapkan irdi** "ortaya çıkarmış idi" *TRterc 24a/2-4*. (...) eger memleket bi-ġâkim ġalsa elbette ġalel-i fâġişler ol memleketniñ evzâ'larıġa **yol tafur** (...) "yol bulur" *TRterc 16a/15-16*. (...) vehm-i iztırâb mübârek ġâtırġa **yol tapmadı** (...) "yol bulmadı" *TRterc 35a/8*.

Şeyġ Muhammed Bin Sulduz ve ʿÂdil Şâh Celâyir ve Terkin Arlat ʿahd ġılıp irdiler ki eger **maġal tapsalar** ġâzret-i Şâhib-ġırânı tutġaylar "fırsat bulurlarsa" *TRterc 32b/10-11*.

Bu Bikçek yaruġġa tüşüp ġânnı **selâmet taptı** "saġ salim buldu" *TRterc 11a/7-8*.

Bazı örneklerde *tap-/taf-* fiili, kelime gruplarıyla birleşmiştir:

Tiġ-i kinni köñgülleriniñ murâdlarıġa sürüp **feth ü nuşret taptılar** "fetih ve zafer elde ettiler" *TRterc 27b/7-8*.

ʿÂġbet piyâde ġaste **emân-ı cân taptı** (...) "can emniyeti buldu (canını kurtardı)" *TRterc 36a/5-6*.

(...) anda ki özümde cür'et kördüm ammâ özümde **ol cür'etni tafalmadım** (...) "o cüreti bulamadım" *TRterc 6b/8*.

b. Kendi anlamından uzaklaşarak *et-, eyle-, kıl-, ol-* anlamı ile görülenler:

(...) tâ ki ʿâmmе-i nâs suhûlet-i fehm birle aġġap bu kitâb esrârıġa **ittılâ' tapıp** (...) "bilgi sahibi olarak" *TRterc 5a/12-13*. ġâzret-i Şâhib-ġırân bu ma'niġa **ittılâ' tafıp** re'y-i ġüsn-i tedbîridin anı eşitmegen zâhir ġıldı "bilgi sahibi olup, vâkıf olup" *TRterc 32b/18-33a/1*.

Ammâ bu kitâb elfâz-ı Fâriside 'ibârât-ı daqîka ve kelimât-ı rakîke birle **binâ tapırdur** "bina edilmiştir, kurulmuştur" *TRterc 5a/6*.

Zikr kelimesiyle birlikte "zikretmek, zikredilmek" anlamındaki örnekler:

(...) bu vâkı'alar hemesi bu Târih-i Reşîdî içre **zîkr tapırdur** *TRterc 5a/5*. Bu kitâbda Moğul İslâm keltürgendin keyin **zîkr tapadur** (...) *TRterc 10a/2-3*. Uluğı Emîr Tölek ki anıñdın hem Tuğluğ Temür Hân İslâmuda **zîkr tapğan irdi** *TRterc 27b/18-19*.

Aşağıdaki örnekte aynı cümlede *zîkr tap-* ve *zîkr taf-* örnekleri bir arada yer almıştır:

Ol hem yukarı **zîkr tapğan** irdi ki yine hem **zîkr tafur** *TRterc 43b/16*.

"Şerh" ve "beyan" kelimeleriyle birlikte "şerh etmek, açıklamak; şerh edilmek, açıklanmak, anlatılmak" anlamındaki örnekler:

Ammâ Tuğluğ Temür Hândın keyinki Moğul hânları ahvâli **şerh tapmapdur** (...) *TRterc 6b/16*. Pes ança ki tevârihde **şerh tapmapdur** (...) *TRterc 7a/4*. Pat furşat **şerh tapur** inşâ Allahu Te'âlâ *TRterc 9b/9*. Bu vâkı'ler fat furşat **şerh tapur** *TRterc 28b/12*. (...) rivâyet kıladurlar, pat furşatda **şerh tafur** *TRterc 27b/16*. Kırk birinçi yılda yine Moğulistânğa kelip pādşâh boldı ki pat furşat **şerh tafur** *TRterc 40a/19-40b/1*. (...) bu yigirme tört yıl müddetide vâkı'alar bisyâr rû beripdur ki mundın keyin ne miqdâr vüs'at-i sıhhat-i rivâyât **şerh tafur** *TRterc 42b/1-2*. Hânğa anıñdın üç ferzend boldı. Her biri öz maħallide **şerh tafur** (...) *TRterc 46b/6-7*. Bu cihetdin Muħammed Haydar Mirzâ Yunus Hânğa ilticâ kıldı ki **şerh tafur** *TRterc 48b/13-14*. (...) olarnı merdüm-i Moğul tarafige kiltürdiler. Andağ ki vaqtide **şerh tafur** inşâ Allah *TRterc 50b/5-6*. (...) tamâmî Moğulistân belki ekşeri yurt-ı Çağatay Hânğa musahħar boldı ki **şerh tapğay** *TRterc 11a/14-15*. Törtünçisi Emîr Kamere'd-din ki anıñ ahvâli imdi **şerh tafğay** *TRterc 28a/2-3*. Ol vaqt ki ekşer Mañğlay Sügle ki **şerh tafğandur** *TRterc 40b/16*. Bu cümle yukkanı **beyân tafırdur** *TRterc 55a/8*.

"Tamamiyle istilâ etmek" anlamındaki örnekler:

(...) ol vahtlerde Deşt-i Kıpçak içre Ebu'l-hayr Hân **istilâ-i tamâm tafğan irdi** *TRterc 44a/1-2*. Tâ neçe müddet Kazak **istilâ-i tamâm taptı** *TRterc 44a/10*.

c. Anlamca kaynaşmış (deyimleşmiş) birleşik fiillerde görülenler:

Bozuncar Hân atasız anadın **tevellüd taptı** (...) "doğdu" *TRterc 9b/19*.

Zafernâmede anıñ ahvâli ol miqdâr ki siyâk-ı kelâm aña **ta'alluğ tapur irdi** "bağlanırdı" *TRterc 19b/10-11*.

Qarâr tap- "karar vermek" ve "hükmüne girmek, hükmüne verilmek" anlamlarında kullanılmıştır:

(...) re'y (ü) meşveretleri aña **qarâr taptı** ki Kâbil Şâh Oğlannı ihtiyâr kılgaylar "karar verdi" *TRterc 24b/2-3*. İki süvâr biribirige mülâkât kılıp andın soñ müzâkere-i

sühanân ve şulh-âmûz ve te'kid-i sevgend-i Kelâmullah birlen **karâr taptı**. Mirzâ Ebâbekr mülâzımları birlen **karâr berip irdiler** *TRterc 56b/4-6*. (Aynı cümlede *karâr ber-* de olduğu için “karar verdi”)

(...) tamâm Moğulistan İsen Buğa Hânğa **karâr taptı** “hükmüne girdi” *TRterc 40b/3*. Vakti ki hân **karâr taptı**, Emîr Seyyid ‘Alî hândın ruşat-ı Kâşkar taleb kıldı “hüküm altına alınca” *TRterc 40b/5-6*. Sekiz yüz altmış alte târihde hânlık oğlu Döst Muhammed Hânğa **karâr taftı** “geçti” *TRterc 47b/18-19*. (...) pâdişâhî-i Horâsân Sultân Hüseyin Mirzâğa **karâr tapıp irdi** “hükmüne verilmişti” *TRterc 51b/8-9*.

Metinde bol- ve kıl- yardımcı fiilleriyle de görülen ve “vefat etmek, ölmek” anlamındaki örnekler:

Vakti ki hân **vefât taptı** andın keyin hüruc kılıp bâğî ve yağı bolurğa qadem koydı *TRterc 28a/13-14*. Ebu'l-hayr Hân **vefât tafğandın** keyin ulus-ı Özbik qozğalıp ihtilâf bisyâr tüşti *TRterc 44a/6-7*. Hizmet-i Mevlânâ **vefât tapğandın** keyin hân Yezddin be-şaraf-ı Fars ve Azerbaycân barıpdur (...) *TRterc 46a/9-10*. Vakti ol **vefât tapıpdur**, oğlu Sultân Mağmüd Hânı anuñ ornığa naşb kılıpdur *TRterc 45a/5-6*.

A. Deniz Abik, *vefât* kelimesi ve ona eklenen yardımcı fiilleri incelediği çalışmasında, Farsçada da Arapça bir alıntı olan bu kelimenin yalnızca Çağatayca metinlerde *tap-* fiili ile birleşik fiil oluşturduğunu söyler ve bu birleşik fiile Nevâyî'nin Târîh-i Mülük-i Acem eseri ile Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime adlı eserlerinden örnekler gösterir. Abik'e göre Çağatayca metinlerde *tap-* “bulmak” fiilinin yardımcı fiil olarak kullanımı, Farsçadaki *yâften* “bulmak” ile kurulan birleşiklere benzerlik göstermektedir. Tarihî lehçelerde *vefât tap-* dışında *vefât bul-* kullanımı da vardır; Abik, bu kullanımları Farsça *vefât yâften* birleşiminin Türkçenin doğu ve batı sahalarındaki karşılığı olarak değerlendirir (Abik 2005: 14, 19, 23-24).

Metinde *târîh* ismine eklenerek “ebced hesabıyla tarih düşmek” anlamında kullanılan örnekler:

Sekiz yüz yetmiş üçüncü yılda H'vâce Şerîf Kâşkârî anuñ üçün hug be-murd **târîh tafıpdur** *TRterc 49a/15-16*. (...) ser-i har girifte ‘Abdu'l-ğuddüs **târîh tapıpdurlar** *TRterc 52b/15*.

Diğer örnekler:

Uruş peyveste boldı ve diğer bâre **hezîmet tapıp** kaçtı (...) “hezimete uğradı, yenildi, bozguna uğradı” *TRterc 36a/2*. Farsça bir isimle birleşerek yukarıdaki örnekle yakın anlamlarda kullanılan *şikest tap-* deyimini için Abik, “birine karşı üstünlük kazanamamak, yenilmek” anlamını verir ve bu kullanımın Farsça *şikest horden*, *şikest yaften* ile benzer olduğunu gösterir (Abik 2004: 220).

(...) hişâr u bâğ ü dirahıtlar muhâfazatlarığa **ta'ayyün tafıp** sebze-rüy-ı bihbüdlük birle şahrâğa yüz koydılar “belirlendi” *TRterc 33a/16-17*.

Emîr Kâmere'd-dînnîng mülâzımların elhâl **haber taftılar** ki ol tağlardın kaçıp Hoten Tağlarığa barıp tururlar "haber aldı" *TRterc 39a/1-3*.

Aşağıdaki örnek cümlede ise hem kendi anlamını koruduğu zarf-fiil biçimi ve deyimleşmiş biçimi görülmektedir:

Taş Temür atlıg bir kişini yiberdi ki barıp Dohtuy Şaravulnu **tapıp** Meñglikdin ve anıñ hâbilesidin **haber tapqay** "bularak, haber getirsin" *TRterc 10a/19-10b/1*.

4. Klasik Sonrası Devir Çağatay Türkçesine Ait Diğer Eserlerde Körset- ve Tap-Yardımcı Fiillerinin Örnekleri

Klasik Sonrası Devir Çağatay Türkçesine ait diğer eserlerde de birleşik fiillerdeki zenginlik dikkati çekmektedir. Târîh-i Reşîdî Tercümesi-Defter-i Evvel'de yer alan *yüz körset-*, *çehre körset-*, *rüy körset-* örnekleri, bu eserlerde de -aynı anlam doğrultusunda *dâdâr körset-*, *yüz körset-* şeklinde görülmüştür. *Yol tap-* birleşik fiili aynı yapıda tespit edilmiştir. Bu eserlerde de birleşik fiillerdeki isim unsuru çoğunlukla alıntı kelimedir. Dinî nitelikte olan eserlerde yer alan *lezzet tap-* (Yıldırım 2010: 74, 143; Özkan Nalbant 2011: 54) birleşik fiili de ilgi çekicidir. Bilge Özkan'ın hazırladığı "Çağatay Türkçesiyle Şerhü'r-risale fi't-tasavvuf" adlı eserde; *körset-* fiili ile aynı kökten gelen fakat farklı eklerle türeyen *körgür-* "gördürmek, göstermek", *körgüz-* "göstermek", *körgüzdür-* "göstertmek" fiillerinin bulunduğu birleşik fiil yapıları da bulunmaktadır (Özkan Nalbant 2011: 60, 72, 130).

Târîh-i Reşîdî Tercümesi'ndeki örneklerin karşılaştırıldığı eserler ve kısaltmaları şunlardır: Talip Yıldırım'ın hazırladığı "Son Döneme Ait Bir Çağatay Metni Mev'ize" (2010) (*Mev*), Bilge Özkan'ın hazırladığı "Çağatay Türkçesiyle Şerhü'r-risale fi't-tasavvuf" (2011) (*ŞR*), Ufuk Deniz Aşçı'nın hazırladığı "Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm – Mûsâ-nâme" (2012) (*MN*) ve Feridun Tekin'in hazırladığı "XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi Üveysî ve Nâdire" (2010) (*ÜN*).

Tespit edilen örnekler içinde geçtiği eserlere göre şöyle gösterilebilir:

"Yüz Göstermek"

Emn ü emânnıñ büstânığa tarâvet-i tâze ve reng (ü) bû-yı bî-endâze **yüz körsetti** *TRterc 20b/8-9*. Tâ ki, esrâr-ı gaybîniñ arūsı anda perde küşâde eylep **çehre körsetkey** (...) *TRterc 21b/19-22a/1*. Anğa ferahî-i tamâmî **rüy körsetti** *TRterc 58a/8*.

(...) tertîb birle közimizni rüşen iylep **dîdârıñnı körsete birgil** (...) *Mev 2a/6-7*; (...) bul irlerge **dîdârıñ körsete birdi** (...) *Mev 24b/4-5* (Yıldırım 2010: 38, 55).

âlem-i ceberûtta **yüz körsetür** andın melekût ve nâsût (...) *ŞR 7b/4* (Özkan Nalbant 2011: 53).

“Yol Bulmak”

(...) vaķtı ki hādise keçesi kemāl-i tîre ve қараңғu bolsa ol re’y-i maşlahatnıñ nürinıñ pertevi birle **yol tapıp** menzil-i maқşudğa yetkeli bolur *TRterc 15b/8-10*. Rüzgärnıñ havādişi sehvnıñ leked-kübdın kesr ü şikestige hürd u kelännıñ hālīga **yol tapқан irdi** *TRterc 24a/2-4*. (...) eger memleket bî-hākım қalsa elbette hālel-i fāhişler ol memleketnıñ evzālarığa **yol tafur** *TRterc 16a/15-16*. (...) vehm-i iztırāb mübārek hātırğa **yol tapmadı** (...) *TRterc 35a/8*.

(...) bu meclisge birāder **taptı** ol **yol** özindin (...) *Mev 88b/7*, (Yıldırım 2010: 118).

(...) anda **yol tapmadı** belki (...) *ŞR 6a/11*; şāhib-i kālınıñ hāққа **yol tapmağı** muhaldur (...) *ŞR 51b/3-4*; (...) ol pādşāhi bî-beyāznı hāremge **yol tapқay** (...) *ŞR 59b/3-4* (Özkan Nalbant 2011: 52, 121, 133).

Didi Mūsā Hūdāvendā **tapalmas** hāşr arada **yol** (...) *MN 19/127* (Aşçı 2012: 127).

TRterc dışında, Klasik Sonrası Devir Çağatay Türkçesine ait metinlerde isim+körset- ve isim+tap- birleşik fiil yapıları ile ilgili tespit edilen diğеr örnekler şunlardır:

İsim+körset-: (...) biz gümrāh қullarıñnı hem **rāst yol körsetip** bu rāst yol birle (...) *Mev 2a/3-4*; (...) peygamber қılıp ferzendlerige **rāst yol kö(r)setküçi** қıldı (...) *Mev 115a/2-3*; (...) öz penāhıñda saқlap **rāst yol** özüñ sarığa **körsete birgin** (...) *Mev 13b/3-4*; (...) biz yolın yitürgen қullarıñnı hem özüñ sarığa **yol körsetip** (...) *Mev 120a/6-7* (Yıldırım 2010: 38, 47, 145, 150).

‘ālem-i hāқıqatde **rütbe ve nāzını körsetmek** hāyrān (...) *ŞR 52b/5-6* (Özkan Nalbant 2011: 123).

Élimde baş ile cān hāric olğum ikki ‘ālemdin / Körüp қallāşlıқ **körsetme zulmiñgi** hāridāra (*Üveysi*) (1. Gazel 4. Beyit) *ÜN* (Tekin 2010: 52).

İsim+tap-: (...) cān u dil birle hıżmetin қılıp **şoһbetin tapsa** (...) *Mev 14a/12-13* (Yıldırım 2010: 48).

(...) köñgölge behişt müyesser bolur düzahdın **neçāt tapar** (...) *Mev 27b/1* (Yıldırım 2010: 58).

(...) Qur’ān oқusıñ Qur’āndın nür köñglüñge kilip ol nürdın köñglüñ **lezzet tapıp** mest bolur-sin *Mev 44b/3-5*; (...) bu yirge ışıқnıñ ğamı **қarār tapsa** özindin özge ol yirge bolğay rızā birmes āri her kim ğamnı **lezzetin tapsa** ğamdın özgeni (...) *Mev 112b/5-7* (Yıldırım 2010: 74, 143).

(...) gālīb bolsa yādıdın **huzūr tapar** (...) *ŞR 6b/10-11* (Özkan Nalbant 2011: 52).

(...) luţf u şefkatidin **lezzet tapmasa** miniñ raһmetimdin **lezzet tapmas** (...) *ŞR 8a/9-10* (Özkan Nalbant 2011: 54).

(...) niçük h'vâhlar ve zindanda niçük **āsāyîş tapar** (...) ŞR 23a/11 (Özkan Nalbant 2011: 77).

Bu derde **çâr tapmay** âhîri nâ-çâr yığlarmen MN 41/3 "çare bulamadan" (Aşçı 2012: 141).

Kim giriftârîng mümkün émes **tapmak halâş** / °Ankebüt yanğlıg étip sén kayd-ı müşgîn târînga (Üveysî) (3. Gazel 4. beyit) ÜN (Tekin 2010: 53).

SONUÇ

Yukarıda incelenen örnekler, Klasik Sonrası Devir Çağatay Türkçesindeki birleşik fiillerin çeşitliliğini ve söz varlığına kattığı zenginliği göstermektedir. Aynı isim unsuruna *kıl-*, *bol-* ve *tap-* yardımcı fiillerinin gelmesiyle aynı anlamda birleşik fiillerin oluşturulması, ifade ve üslupta çeşitliliği sağlamaktadır. Târîh-i Reşîdî Tercümesi-Defter-i Evvel bölümünde tespit edilen *isim+körset-* ve *isim+tap-* yapısındaki birleşik fiiller, aynı döneme ait yukarıda geçen diğer eserlerde de tanıklanmıştır.

Eckmann ve Bodroglıgeti'nin dönemle ilgili gramerlerinde birleşik fiiller arasında *tap-* ile kurulan örnekler gösterilmiş ve bu örneklerde de *tap-* fiilinin sadece kendi anlamında değil; birden fazla anlam ve fonksiyonla yer aldığı görülmüştür. Târîh-i Reşîdî Tercümesi'ndeki *tap-* ve *taf-* yardımcı fiillerinin kullanıldığı örnekler de bu anlam ve fonksiyonlara katkılar sağlamıştır.

Çalışmada tespit edilen isim+yardımcı fiil kuruluşundaki örneklerde, isim unsuru daha çok Arapça, Farsça alıntı kelimelerden oluşmaktadır. Bu durum, alıntı kelimelerin Çağatay Türkçesi döneminde dile yardımcı fiil oluşturacak kadar yerleştiğini ve dilde benimsendiğini göstermektedir. Türkçeleşen bu fiiller, anlam kaynaşması sonucunda yeni anlamlar kazanarak dönemin söz varlığına katılmıştır.

Sadece ana yardımcı fiillerle değil; *tap-*, *körset-* gibi yardımcı fiillerle kurulan isim+yardımcı fiil kuruluşundaki bu yapılar, Çağatay Türkçesinin diğer eserleri ve dönemlerinde de ayrıntılı olarak, mümkünse kullanım sıklıklarıyla tespit edilmelidir. Çağatay Türkçesinin söz varlığını ortaya koyan sözlük çalışmalarında da bu tür yapıların madde başı olarak gösterilmesi tavsiye edilebilir. Bununla birlikte Farsça deyimler ve birleşik fiillerle yapılacak olan karşılaştırmalarla ulaşılabilecek benzerlikler / farklılıklar sayesinde Türkçe-Farsça dil ilişkileri çalışmalarına katkı sağlanabilir.

KAYNAKÇA

ABİK, A. D. (2001). "Nevâî'nin Eserlerinde İsim ve Yardımcı Fiille Kurulmuş Birleşik Fiiller." *Türk Kültürü*, 455: 185-192.

- ABİK, A. D. (2004). "Nevâyî'nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması". *Çukurova Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13: 211-222.
- ABİK, A. D. (2005). "Türkçede "Vefât" Kelimesi Ve Yardımcı Fiilleri". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/ 2: 13-28.
- AŞÇI, U. D. (2012). *Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerân Mûsâ-Nâme (İnceleme- Transkripsiyonlu Metin- Çeviri- Dizin-Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.
- BODROGLİGETİ, A. J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay*. Muenchen: Lincom Europa.
- ECKMANN, J. (1966). *Chagatay Manual*. Bloomington: Indiana University Publications.
- ECKMANN, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÂŞGARÎ, Muhammed Sadık. *Reşîdî Türkî / Tercüme-i Târîh-i Reşîdî. Akademiya Navk Narodov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar Koleksiyonu*, No: C 569. Petersburg.
- ÖZKAN NALBANT, B. (2011). *Çağatay Türkçesiyle Şerhü'r-Risale fi't-Tasavvuf İnceleme-Metin-Dizin*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- TAMİR, N. (2019). *Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin Târîh-i Reşîdî Tercümesi Defter-i Evvel (İnceleme - Metin - Dizin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Ankara 2019.
- TEKİN, F. (2010). *XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi Üveysî ve Nâdire*. Ankara: Ankara Vizyon Yayınevi.
- YILDIRIM, T. (2010). *Son Döneme Ait Bir Çağatay Metni Mev'ize İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Hat Yayınevi.
- İngilizce'den çeviri kısımlar için kullanılan sözlükler:
- KARAAĞAÇ, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PAMİR DIETRICH, A. (2001). *Dictionary of Linguistic Terms*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- <https://www.seslisozluk.net> (10.04.2022)
- <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce> (10.04.2022).